

УДК 340.0;340.1

ПІДСТАВИ ВИКЛЮЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ

Лідія КАЛЄНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

SUMMARY

In the article the author at the general theoretical level singles out and analyzes the essential features of the grounds that exclude legal responsibility, formulates the definition of a given legal phenomenon. The author determines the grounds that exclude legal liability as stipulated in the legislation circumstances that indicate the absence of wrongfulness of the act and the possibility of blunting legal liability.

Key words: legal responsibility, grounds that exclude legal liability, grounds for excluding legal liability, grounds for excluding legal liability.

АНОТАЦІЯ

У статті автор на загальнотеоретичному рівні виокремлює й аналізує суттєві ознаки підстав виключення юридичної відповідальності, формулює визначення цього правового явища. Автор визначає підстави, що виключають юридичну відповідальність, як передбачені в законодавстві обставини, які свідчать про відсутність протиправності діяння та можливості настання юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, підстави, що виключають юридичну відповідальність, підстави виключення юридичної відповідальності, ознаки підстав виключення юридичної відповідальності.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є однією з гарантій дієвості права. Ефективність дії права як соціально-правового регулятора поведінки людей у суспільстві певною мірою залежить від успішності реалізації юридичної відповідальності, від утілення в життя принципу її невідворотності.

Аналіз системи українського національного законодавства свідчить про те, що в кожній галузі права є перелік обставин, за наявності яких діяння особи, котре зовнішньо схоже на правопорушення, таким не вважається, а відповідно й не є підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності. Сукупність таких обставин у юридичній загальнотеоретичній літературі визначають як підстави виключення юридичної відповідальності.

Актуальність теми. Огляд наукової юридичної літератури дає підстави відмітити, що проблема сутності, специфічних ознак підстав виключення юридичної відповідальності як відносно окремого самостійного загальнотеоретичного правового явища досить рідко була в центрі уваги вчених – теоретиків права. Окремі загальнотеоретичні аспекти підстав виключення юридичної відповідальності досліджували лише М. Вітрук, Р. Заяць, С. Медведєва. Що стосується окремих видів підстав виключення юридичної відповідальності, то їх сутність і природа неодноразово були предметом наукових галузевих досліджень.

Мета статті – на загальнотеоретичному рівні виокремити та проаналізувати суттєві ознаки підстав виключення юридичної відповідальності, сформулювати визначення цього правового явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Р. Заяць і С. Медведєва зазначають, що обставини, котрі виключають юридичну відповідальність, по-перше, виражаються через певні вчинки людей, які мають певні специфічні ознаки, що дозволяють охарактеризувати їх із зовнішнього боку, виокремити їх з усієї маси здійснюваних соціально-правових учинків, що не мають стосунку до досліджуваного правового явища. По-друге, такі вчинки знаходяться у сфері права, їх обов'язковими загальними ознаками є ознаки

юридичної форми [1, с. 125; 2, с. 283]. По-третє, такі обставини впливають на правові наслідки [2, с. 283].

Дещо модифікуючи й уточнюючи формулювання зазначених висновків щодо підстав виключення юридичної відповідальності, вважаємо за доцільне відмітити, що останні являють собою обставини, які мають певні специфічні юридичні ознаки; впливають на кваліфікацію (юридичну оцінку) конкретної юридично значущої поведінки; впливають на вид правових наслідків конкретного юридично значущого вчинку.

С. Медведєва зазначає, що підстави виключення юридичної відповідальності являють собою, як правило, «виключні за змістом, складні за структурою й об'єктивні за характером факти реальної дійсності, які є підставою для скоєння квазіпротиправних учинків і виправдовують їх». При цьому дослідниця окремо відзначає, що такого роду факти реальної дійсності пов'язані з нанесенням шкоди об'єктам правої охорони і їх визнанням законодавцем виключними (у випадках неосудності чи імунітету) [1, с. 126–127]. На підставі сказаного С. Медведєва робить висновок про те, що «обставина, яка виключає юридичну відповідальність, являє собою квазіпротиправний учинок» [1, с. 127]. Разом із цим квазіпротиправний учинок С. Медведєва визначає як «неправомірний учинок, який у зв'язку з його специфічністю визнається як правомірний, але в той же час його не можна визнати таким, оскільки формально він порушує норму права» [1, с. 123].

З огляду на зазначене, можемо наголосити на тому, що однією із суттєвих підстав для виключення юридичної відповідальності є квазіпротиправність діяння (дії або бездіяльності), яке підлягає юридичній оцінці.

Суть квазіпротиправного діяння полягає в тому, що такого роду дія або бездіяльність, хоча вона й порушує встановлені вимоги нормативно-правових приписів і за зовнішніми ознаками є проявом протиправної поведінки, за своїм змістом є правомірним правовим явищем. Інакше кажучи, квазіпротиправне діяння є протиправним за формою, однак правомірним за змістом явищем (необхідна оборона,

крайня необхідність). Зважаючи на правомірність природи квазіпротиправного діяння, законодавець визнає його обставиною, яка виключає юридичну відповідальність. Так, приміром, у положеннях статей 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 Кримінального кодексу України суб'єкт законодавчої діяльності визнає такими, що не є злочинними, такі діяння: необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації [3].

Вважаємо за доцільне зазначити, що квазіпротиправне діяння, по-перше, являє собою дію або бездіяльність; по-друге, за зовнішнім вираженням (формою) схоже на правопорушення; по-третє, за змістом є правомірним (соціально допустимим, суспільно прийнятним) правовим явищем.

Діяння, які скоєні в обставинах, що виключають юридичну відповідальність, низка вчених характеризує як суспільно корисні [4, с. 314; 5, с. 18–21] або такі, для яких характерна відсутність суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) [6, с. 175; 7, с. 300]. Існує точка зору, згідно з якою такого роду діяння визнаються нейтральними за своїм характером [8, с. 41; 9, с. 263]. Деякі вчені вважають, що діяння, скоєні в обставинах, що виключають юридичну відповідальність, є суспільно небезпечними (суспільно шкідливими) [10, с. 23; 11, с. 64–73].

Так, С. Домахін у контексті дослідження крайньої необхідності зазначає, що захищаючи інтереси окремої особи, держава тим самим захищає й свої інтереси, у зв'язку з чим нанесення шкоди окремим інтересам держави з метою врятування індивідуальних інтересів може розцінюватися як суспільно корисна діяльність [12, с. 53]. Таким чином, автор характеризує крайню необхідність як суспільно корисну діяльність, з якою законодавець пов'язує виключення юридичної відповідальності. При цьому вчений-правознавець вважає, що суспільна корисність крайньої необхідності в загальному вигляді полягає в тій користі, яку в кінцевому результаті від скоєного діяння отримує держава [13, с. 8].

На думку С. Домахіна, такого роду користь визначається двома моментами: по-перше, тим, що особа (хоча вона й діє в стані крайньої необхідності й спричиняє конкретну шкоду суспільним відносинам) запобігає більшій шкоді, яка б настала, якби особа не скоїла цього діяння. По-друге, тим, що й сама держава через свої органи в подібних випадках не має можливості попередити потенційну шкоду діяння, яке припиняється діями особи в стані крайньої необхідності. Без наявності цих двох умов діяння, учинене в стані крайньої необхідності, на думку вченого, не може розглядатися як суспільно корисне [13, с. 8].

На підставі зазначеного вкажемо, що С. Домахін пов'язує оцінку крайньої необхідності як підстави, що виключає юридичну відповідальність, зі співвідношенням її «соціальної корисності» (тут ми маємо на увазі менший рівень суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння, учиненого в стані крайньої необхідності) і суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння, яке припиняється діями особи. Тобто соціальна корисність діяння, учиненого в стані крайньої необхідності, зумовлюється можливими потенційними суспільно небезпечними (суспільно шкідливими) наслідками, діяння, яке припиняється.

На наш погляд, така позиція є досить обґрунтованою та логічно зваженою. Проте в цьому контексті, на нашу думку, слід звернути увагу на аналіз соціальної природи обставин, що виключають юридичну відповідальність, виконаний опонентами зазначеної точки зору.

В. Прохоров зазначає, що не можна погоджуватися з позицією деяких авторів щодо відсутності суспільної небезпеки в діяннях особи, які вчинені в стані крайньої необхідності, необхідної оборони тощо. На думку вченого, суспільна небезпека є об'єктивною категорією. Її об'єктивність полягає в тому, що вона є не результатом оцінки суб'єкта законодавчої діяльності чи суду, а реальністю, сутність якої полягає в тому, що конкретний вчинок людини вступає в протиріччя з наявними суспільними відносинами між людьми. Іншими словами, завдає він їм шкоди [10, с. 23].

В. Прохоров оцінює діяння, вчинені особою в стані крайньої необхідності та необхідної оборони, з позиції факту наявності в них ознак суспільної небезпеки (суспільної шкоди) як відносно окремих різновидів юридично значущої поведінки. Позиція автора, на нашу думку, є цілком логічно зваженою й теоретично обґрунтованою в аспекті аналізу суттєвих специфічних рис крайньої необхідності, необхідної оборони як окремих видів юридично значущої поведінки.

Схожої точки зору дотримується й В. Блінніков. На його думку, фактичне завдання шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам у межах обставин, що виключають протиправність діяння, дозволяє стверджувати, що ознака суспільної небезпеки нікуди не зникає [14, с. 46].

М. Кудратов зазначає, що суспільна небезпека зберігається в усіх діяннях, якщо її зміст розуміти як завдання шкоди чи погрозу завдання шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам. Крім того, поняття «суспільна небезпека» й «протиправність», на думку вченого, не суперечать одне одному, а раціонально доповнюють одне одного [11, с. 68]. З огляду на зазначене маємо підстави наголосити на тому, що М. Кудратов до основних ознак обставин, що виключають юридичну відповідальність (кримінально-правову), відносить їх протиправність і суспільну небезпеку.

В. Орехов оцінює необхідну оборону й інші обставини, що виключають юридичну відповідальність, дихотомічно. З одного боку, автор зазначає, що за своїм соціальним змістом необхідна оборона й інші обставини, що виключають юридичну відповідальність, є корисними для особистості та суспільства, оскільки дозволяють стимулювати чи стимулюють творчу активність громадян, допомагають органам правосуддя в боротьбі з правопорушеннями. В. Орехов відмічає, що органи влади не можуть забезпечити повсякденний ефективний захист прав та інтересів громадян від суспільно небезпечних посягань, а необхідна оборона й інші обставини, що виключають юридичну відповідальність, сприяють попередженню правопорушень і в кінцевому результаті спрямовані на становлення позитивних суспільних відносин [15, с. 10].

З іншого боку, діяння, яке скоєне в межах обставин, що виключають юридичну відповідальність, на думку В. Орехова, зберігає характеристику суспільно небезпечної. Автор звертає увагу на те, що суспільна небезпечність таких діянь буде проявлятися в разі позбавлення життя чи завдання шкоди здоров'ю безвинній особі за умови так званої «уявної оборони» або під час затримання безвинної особи, яку прийняли за особу, що скоїла правопорушення, або коли особа сама створила небезпеку, а усуваючи її, завдала шкоди третім особам [15, с. 9–10].

Підсумовуючи аналіз наведених позицій щодо відсутності (наявності) суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) або соціальної корисності обставин, що виключають юридичну відповідальність, маємо підстави відмітити, що всі позиції вищезазначених учених-правознавців розкривають різні аспекти такого роду правових явищ. Так, з одного боку, крайня необхідність, необхідна оборона як обставини,

що виключають юридичну відповідальність, є суспільно небезпечними (суспільно шкідливими) діяннями. З іншого боку, порівняно з рівнем суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння, яке безпосередньо загрожувало особі чи охоронюваним законом правам цієї людини чи інших осіб, а також суспільним інтересам або інтересам держави, суспільна небезпека (суспільна шкідливість) діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, є меншою. У зв'язку із цим деякі вчені-правознавці визнають діяння, учинені в стані крайньої необхідності й необхідної оборони, такими, що є корисними для суспільства та держави.

Таким чином, досліджуючи соціальну природу обставин, що виключають юридичну відповідальність (оцінюючи факт наявності або відсутності суспільної небезпеки, суспільної шкідливості як суттєвої ознаки цих правових явищ), автори вищевикладених позицій обирають різні критерії їх оцінки. Група вчених, які стверджують, що обставини, котрі виключають юридичну відповідальність, є суспільно небезпечними (суспільно шкідливими), оцінює їх із погляду об'єктивності в суспільному житті.

Натомість учені, на думку яких обставини, що виключають юридичну відповідальність, є соціально корисними, підставою оцінки таких правових явищ визначають рівень суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння, яке безпосередньо загрожувало особі чи охоронюваним законом правам цієї людини чи інших осіб, а також суспільним інтересам або інтересам держави, і суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) діяння, учиненого в обставинах, що виключають юридичну відповідальність. Такий стан речей, на нашу думку, породжує різницю в поглядах учених стосовно суспільної небезпеки (суспільної шкідливості), соціальної корисності обставин, що виключають юридичну відповідальність.

У контексті дослідження суттєвих рис підстав, що виключають юридичну відповідальність, на наш погляд, слід звернути увагу на зміст правомірної поведінки та її види залежно від ступеня соціальної значущості.

Правомірна поведінка являє собою дію (бездіяльність) суб'єкта права, яка має позитивну соціальну значущість, відповідає вимогам норм права чи принципів права (внутрішньодержавного, міждержавного, міжнародного) [16, с. 99]. Юридичною ознакою правомірної поведінки є її відповідність нормам, принципам права (адекватність моделям поведінки, передбаченої правом, змістом тих чи інших юридичних прав, юридичних обов'язків тощо). Матеріальною (соціальною) ознакою правомірної поведінки є її позитивна соціальна значущість, яка виражається в її соціальній корисності чи необхідності (або допустимості) [16, с. 99].

Оскільки однією з юридичних ознак підстав, що виключають юридичну відповідальність, є їх відповідність нормам, принципам права, можемо зробити висновок, що ці правові явища в контексті класифікації юридично значущої поведінки слід визнати правомірними. Зважаючи на матеріальну (соціальну) ознаку правомірної поведінки, вважаємо за необхідне зазначити, що підстави, які виключають юридичну відповідальність, мають позитивну соціальну значущість.

У юридичній загальнотеоретичній літературі залежно від соціальної значущості того чи іншого варіанта поведінки одним з її видів традиційно визнають соціально допустиму поведінку [17, с. 450; 18, с. 458]. При цьому соціально допустима поведінка вченими традиційно характеризується як такий вид правомірної поведінки, у поширенні якої суспільство не є зацікавленим [17, с. 450; 18, с. 458]. Відповідна поведінка «допускається», вважається «прийнятною», оскільки її заборона небажана, неефективна [19, с. 14] в умовах розвитку громадянського суспільства та держави.

Фактично синонімом соціально допустимої правомірної поведінки є соціально прийнятна поведінка (вид правомірної поведінки за ступенем її соціальної цінності) [16, с. 103]. При цьому суспільно прийнятна правомірна поведінка являє собою «суспільно прийнятні правомірні діяння, які належать до сфери реалізації громадянами своїх суб'єктивних прав» [20, с. 86–87].

Наприклад, у сфері втілення в життя (захисту) своїх особистих, політичних, соціальних, економічних, культурних прав особа за умов необхідної оборони, крайньої необхідності, уявної оборони, затримання особи, що вчинила злочин, фізичного чи психічного примусу, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язаного з обґрунтованим ризиком тощо може вчинити діяння, яке за своєю соціальною значущістю з боку суспільства та держави буде характеризуватися як суспільно прийнятна, соціально допустима поведінка. Тобто прояв такого виду правомірної поведінки, на нашу думку, буде мати суспільно прийнятний, соціально допустимий, виключний, індивідуальний, разовий характер, який виключає його типовість і масовість у суспільстві та державі.

Ураховуючи викладене, наш погляд, підстави, які виключають юридичну відповідальність, слід визнати такими, що мають позитивну соціальну значущість, є соціально допустимими, суспільно прийнятними видами правомірної поведінки.

У зв'язку з тим, що підстави, які виключають юридичну відповідальність, пов'язані з юридично значущою поведінкою, однією зі специфічних ознак цього правового явища, на наш погляд, є вплив таких підстав на оцінку (юридичну кваліфікацію) конкретного діяння. Інакше кажучи, факт наявності чи відсутності підстав, що виключають юридичну відповідальність, впливає на «позитивність» чи «негативність» правових наслідків під час юридичної кваліфікації конкретного прояву юридично значущої поведінки.

Підстави, що виключають юридичну відповідальність, являють собою одну зі складових частин обставин, наявність яких робить неможливою юридичну відповідальність. Тобто лише за умови відсутності підстав, що виключають юридичну відповідальність, вона є об'єктивною необхідною.

Висновки. Таким чином, зважаючи на проведений загальнотеоретичний аналіз особливостей підстав, що виключають юридичну відповідальність, можемо виокремити такі їхні специфічні ознаки:

- зв'язок з юридично значущою поведінкою суб'єктів права;
- специфічна юридична природа підстав, що виключають юридичну відповідальність (їх квазіпротиправність);
- особлива соціальна природа (соціальний зміст) підстав, що виключають юридичну відповідальність; позитивна соціальна значущість (соціальна допустимість, суспільна прийнятність) підстав, що виключають юридичну відповідальність;
- факт наявності підстав, що виключають юридичну відповідальність, робить таку відповідальність неможливою.

Отже, підстави виключення юридичної відповідальності – це визначені в законодавстві обставини, які свідчать про відсутність протиправності діяння та можливості настання юридичної відповідальності.

Список використаної літератури:

1. Медведева С. Теоретические основания юридических фактов, исключающих правовую ответственность личности : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / С. Медведева. – Коломна, 2005. – 208 с.
2. Заяць Р. Поняття та ознаки обставин, що виключають адміністративну відповідальність / Р. Заяць // Наукові за-

писки Львівського університету бізнесу та права. – 2011. – № 7 (71). – С. 282–285.

3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

4. Наумов А. Российское уголовное право : курс лекций ; в 2 т. Т. 1: Общая часть / А. Наумов. – М. : Юрид. лит., 2004. – 496 с.

5. Разгильдиев Б. Общественно полезные деяния, предусмотренные УК / Б. Разгильдиев // Законность. – 1993. – № 12. – С. 18–21.

6. Максимов С. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / С. Максимов // Уголовное право. Части Общая и Особенная : [учебник]. – М., 1999. – С. 175–193.

7. Ткаченко В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. Ткаченко // Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : [учебник]. – М., 1996. – С. 287–312.

8. Баулин Ю. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / Ю. Баулин. – Харьков : Основа, 1991. – 360 с.

9. Уголовное право России. Общая часть : [учебник для вузов] / отв. ред. И. Казаченко, З. Незнамова. – М. : НОРМА, 2001. – 576 с.

10. Прохоров В. Преступление и ответственность / В. Прохоров. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 136 с.

11. Кудратов М. Правовая природа обстоятельств, исключающих преступность деяния / М. Кудратов // Правоведение. – 2013. – № 3 (308). – С. 64–73

12. Домахин С. Крайняя необходимость по советскому уголовному праву / С. Домахин. – М. : Госюриздат, 1955. – 79 с.

13. Домахин С. Крайняя необходимость как обстоятельство, исключающее уголовную ответственность в советском уголовном праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / С. Домахин. – Л., 1953. – 14 с.

14. Блинников В. Система обстоятельств, исключающих преступность деяния, в уголовном праве России : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / В. Блинников. – Нижний Новгород, 2002. – 403 с.

15. Орехов В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. Орехов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003 – 217 с.

16. Шульга А. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : [монографія] / А. Шульга. – Х. : Майдан. – 2013. – 412 с.

17. Крестовська Н. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підручник] / Н. Крестовська, Л. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.

18. Скакун О. Теорія держави і права : Підручник / О. Скакун. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.

19. Нурпеисов Е. Механизм формирования правомерного поведения личности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Е. Нурпеисов. – М., 1980. – 15 с.

20. Капітанська С. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / С. Капітанська. – Київ, 2005. – 202 с.